

Н.Е.Тиниковтың «Тіріг кизи өлбечен» улуғ чооғынаңар

Николай Егорович проза тоғыстарын көп пас салған. Аның чоохтары паза «*Кавристің көглері*» (1977), «*Күн сузында*» (1982), «*Тіріг кизи өлбечен*» (1982), «*Пастағы халас*» (1975) повестьтері аймах хығырыҕыларға чарыдылғаннар – кічиг частыҕларға даа, улуҕларға даа.

Н. Тиниковтың «*Тіріг кизи өлбечен*» улуғ чооғы чаа чылларына паза чаа наа ла тоозылған тусха чарыдылған. Автор поэзияның матырларын чуртастыңкөп сидіксіністері тобыра апарча.

Чиит чаачы Опан, төрөөн аалынзар айланып, изелген хонхты көдірерге чахыҕ алча. Прай чон аҕаа колхоз кнезінің оой нимес тоғызын апарарға полысча: райкомның пастағы хачызы Ипполит Иванович Павлов, Маниса Апсаловна, улуғ частыҕлар Тапта көйізі, Кипер тайызы, Ипетай апсах, ан.п. өөн матырға чуртастағы паза істеністегі аар күннерні иртерге ідөк чайаачы оңдайы – хоостирға тартылғаны – күс пирче. Хоостарны чайап, Опан поэзияның аймах сағыс-көңнін читіп турған. Че чобаҕлар тоозылбинча: чиит чайаачы кинетін харах көрбинібісче. Чуртас чолында ол поэзияның ізенізін, часказын таапча. Ол имчі хыс Макрей полған, Опанның чарых көөленізі.

«Чуртас айланысчан», – мының алнында улуҕлар іди тіңенер. Аҕаа төөй полған Опанның чуртазы. Иди ол хачанох ай-саҕбазы чох чіт парған пабазына тоғасча. Ол, ызыҕаңсыҕара чааға чөріп, хазых айланча. Опанның пабазы Миргеннің «тіріг кизи өлбечен» хынчан чооғы хоостыра, кизінің чуртасха хынызы паза киртінізі тикке парбинчаттыр. Хайдаҕ даа сидікке, чобаға урунза, кизи тірігде, алнынзар ла парарға кирек, чуртасха ізеністі чідірбеске. Андаҕ чарых сағыс ноо даа туста кизее чідірінмеске полысчаттыр. Чуртаста прай нима кизінең поэзияң палғалыстыҕ полча, чуртас чолын кизи поэзия айныдарға кирек. Иди повестьте улуғ үгредігліг сағыс чарыдылча. Ол ідөк произведениенің адында пілдіріл парған.

«Тіріг кизи өлбечен» улуғ чоохтың матырларының омазын чарыдарға пасха-пасха хоос оңдайлар полысчалар, ол санда иткен киректерін, сағыстарын, істі-көңнілерін көзіткені, чир-чайаанны хоостааны, чонның хыйға сөстерінең тузаланғаны, ан. п.

Опанның омазын аның кизіденер, істеністенер сөстері («Нима идери постаң на полча, аның күстенчігінең, тіспенінең»; «Кизіні зе чахсы сағызы, чозах-хылыҕы чазидыр. Сырай-санға төрөөнінең иптіг дее полбаза, иптіг көрinedір», «сүбүрек-сабырахха чабы кизінің істі-сағызы поэзиян ниик пааға ла турыстыра полғанын киречілепче», «тоғыста ла чахсы чуртас поладыр», «хыйға кизінең тоғассам, харыспин, чооғын истербін», «кизінің пастағы пайы – хазыҕы, ікінчізі – чуртаан арғызы, үзінчізі – пілізі, сағызы», ан. п.),

өлімненер паза Чуртастанар, хыныстанар, ан. п. сағыстары, устаҕ-пастаҕ апарчаңкізі пол поларданаңар ікінчлестері, Макрейге арыҕ хынызы хоостыра толдыразынаң чарыдылча. Аның өткін, күлүк хылиин, тоҕысха күс оңдайын арғыстарының паалааны киречілепче. Көзідімге алза, Орапис нанчызы Опаннаңар чоохтапча: «Колхознаң устабохча, хоос хоостабохча. Уғаа хыныҕ кізі ол». Опан «талаанныҕ ла устаҕчы нимес, олох туста ол талаанныҕ хоосчы» полча тіп газеталарда пасчалар.

Өөн матырның омазы хоостыра сизінерге чарир: полған на кізее төреен чир-суунаң тоҕазыҕ күс кирче. Анзын піс пілчебіс аймах кип-чоохтардаң, нымахтардаң «Тіріг кізі өлбечен» повестьтің пастағы чолларынаңох хығырыҕчаа пілдістіг, хайди төреен чир-суу чолға майыххан кізее күзін айландырча. Матырның поэзияны чиріне улуҕ хынызын мындаҕ хоос сөстері көзітчелер: «Ханаттыҕ хустар даа, төреен чирін тастабин, анда ла уйа чазидыр».

Опанның сағыстыҕ үгретчізі паза сын арғызы райкомның пастағы хачызы Ипполит Иванович Павлов полча. Чаада Опан, хынған хызы Макрей ирге парыбысханнаңар піл салып, ухтаң өлөргө сіренчеткенде, аны комбат Павлов үтөртчө: «өлөргө маңзырирға чарабас, харындас. Ам даа чиитсің, чуртасты ам на көріп пастаазың. Ах чарых, чуртас көөленіске пай поладыр. Че ыырчынаң оорли ла чааласчаң оңдай сағаа пирбеспін. Андаҕ тузазы чох чаалазыҕ кемге дее кирек чох. Син зе кирексің чиніс тудар кирекке, мыннаңар чуртир үчүн, істенер үчүн». Чаа соонаң олох Ипполит Иванович, Опанны колхозтаң устирға турғызып, ағаа чонның азахха түс парған хониин көдірерге полызып, чөп пирче: «Кізінің ноо даа нимені итчең көңні ле ползын – ол ит полбас нима чоҕыл». Опан кинен ағырыбысханда, Ипполит Иванович, пазох оортах турбин, ағаа харах одын айландыраҕа күзін салча. Иди, кізінің сағыс-хылығын өгіре пілчеткен улуҕ арғызы Ипполит Иванович өөн матырға чуртастағы сидіксіністердең озарға полысча.

Опанның паза пір полысчызы – ол төреен аалындағы колхозтың кнезі Маниса Апсаловна. Опан аны «хыйға, өткін, нимедең чалтанмас, күлүк паза көйтк тее кізі», «тасты-істі пір, ахты-хараны таллабас» тіп паалапча. Маниса иң аар чаа тузында колхозтаң устаан. Сүме-сімерткіліг полған сылтаанда ол часхызын поэзияны чонын азых-тамах чох артыспаан. Топастаң Опанға пір дее нимезі чох халған колхозтаңар чоох парғанда, Маниса тіпче: «Чыынчых нимес көөлбек кізі пір аях чох паза ыстаны даа чох халадыр». Пу сөстер аның хатыҕ туста сағызы, пілізі, хылиин тапталғанын киречілепчелер. Манисаның сөстерінең, кнес «илбек күстіге иде састырбин, артых сыырахха аңдара тастатпин чөрөргө», «кізее кізі хозылар иде, малға мал хозылар иде, саасхан түспес сарыҕ чазылар, хусхун түспес

хуу чазылар тірілер иде» тоғынарға кирек. Мында автор устаҕының омазын, чонның пазылбин пүткен чайаачызындағы алыштарнаң палғалыстырап, хакас фольклорының хоос оңдайларынаң тuzаланып, чайапча. Манисаның чуртасха көрізін аның сөстері көзітчелер: «Постарының на үлүзінеңер сағынчатхан кизілер иң хомай кизілер тіп сағынадырбын», «Сынап көрімге чахсы кизінің істі, сағызы, хылии чахсы көріміне турыстыра нимес полза, ол кизі андаҕох соғын көрінедір», «Сіліг көөленіс, минің сағызымда, кизі істінде ле чазынадыр».

Манисаның паза Опанның кнес тоғызын автор, Топастың устап-пастаанынаң тиңестіріп, чарытча. Топастың чой хоптааны үчүн отыс чылларда Опанның пабазы харибге чаптыр салған. Чаа тузында, колхоз кнезі полчатханынаң тuzаланып, ол өкіс ипчілер, хыстар, апсах-инейлер аразында хан-пиг чіли поэзын тудынған, чоннаң чөптөзігліг чыбылығлар иртірбечен. Алны-соон сағынмаан сылтаанда ол устаан хоных азых-тамах чох халған. Аалдағылар аны уйан устаҕы, «сынчых тоғынмаан кизі» тіп саначанар. Ипетей апсах Топастаңар чоохтапча: «Ол прай нимені поэзы ла чалғызаан пөгерге хынчан. Кирек чахығларны поэзы ла пирчен. Чоохтаан чооғын законға саначан». Кічигдеңсығара оспа ағырығдансадыра сырайлығ паза саар харахтығ полғаннаңар аның сырайы соғын көрінчен. Че сынап «ах сағыстығ, чахсы хылыхтығ кизі полған полза, арса, ол андаҕ даа соғын көрінмесчик?». Манисаның пу сурии хоостыра автор хомай істіліг паза хара сағыстығ Топастың омазын чарытча. Че андаҕ даа чабал хылыхтығ полза, ол даа чонның хонийн көдірерінде матап араласча: колхозха аттар чидіспинчеткенде, ол сас аттарны үгредіп, улуғ тоғыс апарча.

Хакас чонның хыйҕазы паза иптiг хылығы Кипер тайының, Тапта көйінің, Ипетей апсахтың омаларында чыыл парғаннар. Кипер тайызы Опанны чоннаң хайди тудынарға үгретче: «Прай кизілер төөй полар чоғыл. Аннаңар оларнаң аймах-пасха чоохтазарға кирек полар. Піресзі тарыхпай, хайзы өчес, мирчен, арғаас, піресзі амыр, чалахай, сымдах, чітіг. Че поэзың на тың тарыхпин, пазымнығ чөрзең, хайтпас. Піресе туста тарых парзаң, чүрсеңні холтыхха хыза пазып чөргейзің зе. Тиктең не нимес өкпеліг кизі өлімге чағын, хылыхтығ кизі хомдаа чағын тіченер мының алнындағылар». Тапта көйізі тіпче: «Ах сағыстығ чуртааннаң артых ниме чоғыл. Хара сағыста прай чабал ниме чазынадыр ... Анда атаанас, тайма, посха харбаньыс, пасхазы даа». Ипетей апсахтың сөстері («Күстензе, кизі ит полбас ниме чоғыл», «Күстіг кизі күнниг полчан», «Хатығ киректі сыдап парарға кизінің күлүгі, аалығ істі, махачызы, тіспені кирек») Опанға улуғ нандырығылығ тоғыста апарарға күс хосчалар. Повестьтегі көпті көрген апсах-инейлер, хакас чонның чүзер чыллардаң чыылған сағызын, чуртасха көрізін чииттерге читіріп, оларны тіспен істеніске күстіг, ах сағыстығ,

турыстыҕ төл поларҕа үҕрөтчө.

«Тіріг кизи өлбөчөң» повестыте Н. Тиников хыныс темазын Опанның паза Макрейниң аразындағы көөленіс пастыра чахсы чарытча. Позын чаадаң сахтабаан Макрейни Опан пір дее пыролабаан. Пыролаан он чааны ла: хатыҕ чаа тузында, хачан тоҕыртын полызыҕ чох пол парҕан, институт тоозып алар үчүн Макрейге ирге парыбызарҕа киліскен. Иди полбаан полза, ол соонаң, улуҕ пілістіг имчи-хирург полып, көп кизи аар аҕырыҕлардаң чазап, чонына туза аҕылбасчых паза Опанның хараан имнебесчи́к. Операция соонаң Опан «синиң сылтаанда күн чариин хатап көрчөм, ах чарыхха хатап төреен осхассым» тіп Макрейге алғызын читірчө. Оларның аразында көөленіс оды ам даа чітпесен тіп Опанның «Фронтха парар алнындағы тоҕазыҕ» хоостаан тоҕызы киречілепчө. Хооста палыңнап турҕан хызыл тигірниң чариинда кирі тирек хыринда хыснаң оол турчалар. Оларның омаларында Опан, чааҕа парар алнында хынҕан хызынаң түгенчи тоҕазиин сағысха киріп, позын паза Макрейни чайап салтыр. Хоосты көргөн соонда Макрей Опанҕа чүрексіністіг пічік ызыбысча, хайда пасча: «Син, Опан, сағынча одырзың, сині ундубузып, мині ирге парҕан тіп. Чох, андаҕ нима полбаан. Мин сині, ирге дее парыбысхан ползам, ундубачаң полҕам ...». Опанның чайаачы тоҕызы, повестыте хоос деталь полып, авторҕа матырларның істінде хачан даа успаан көөленісті көзідерге полысча. Анынаңар Опанның Макрейге чоохтанҕан сөстері киречілепчө: «Синнең пісті чарыбысхан халын хана даа арабыста турыбысхан полза, мин пір дее хара сағысха кірлетпес арыҕ істіліг халҕабын, паза син ідөк істімнең сыхпас пол парҕазың». Иди, Опан паза Макрей, чуртас оларның алнында турғысхан прай сидіктерні тобырып, хада халчалар.

«Тіріг кизи өлбөчөң» улуҕ чоохта автор улуҕ хайыҕ істеніс темазын чарыдарына айландырчө. Писательниң сағызынаң, полҕан на тоҕыс көп сүме паза күс кирексіпчө. Устаҕчы, имчи, ат үҕрөтчөң, от сапчөң, ас кисчөң алай ба Ада чирібісті арачылачөң тоҕыс – прайзы олар чонҕа туза аҕыларҕа киректер. Повестытиң прай даа матырларына аннаң аарлыҕ нима чоҕыл. Макрей сағынча: «Кизи пір ле хати ах чарыхха төріп чуртапчө, чө ол поэнының хысхачах чуртазында прай хоныхха, ырысха, чир-чайаанҕа тузалыҕ нима идерге маңнанарҕа кирек». Опанның сағызынаң, чахсы устаҕчы, парчан чоннаңар сағыссырап, көп тоҕынарҕа, полҕан на кизиң иптiг поларҕа кирек.

«Тіріг кизи өлбөчөң» улуҕ чоохтың хоос тілін алынча таныхтирҕа кирек. Автор чонның хыйҕа сөстерінең көп тузаланчө. Повестытиң тілінде чонның пазылбин пүткөн чайаачызының кибірліг сөстері удаа учурапчалар: «пусха түссе, пузул халарҕа, тасха түссе, талал халарҕа», «күс сынанҕаннаң хораҕ полбинчө», «суҕаа читкелекке, маймах суурбаспын, таҕаа сыххалахха, тайах

тайанмаспын», «ана хайда саасхан түспес сарыҕ чазы, хусхун түспес хуу чазы», «күскүде күске дее пай», «игирге ит толҕанча, пүгүрге мүн толҕанча», «иргидең ирикпечең, нааҕа паадах полбачаң», «ыраххызын чаҕын идип, чаҕынҕызын ырах идип, хабарлазып одырадырлар», ан. п. Көзидімге алза, автор чаадаңнаа ла читкен Опанның аалдаҕыларнаң тоҕасханын фольклор оңдайларыңча көзиче: «Олар, наахтаң наахха охсаныза, күрескендег хуҕахтаза, иңни-пастан иркеледизе тоҕасханнар», «Икі суҕ піріксе, артых суулас поладыр, ікі кізі тоҕасса, чапсых чоохтазыҕ парадыр». Алай ба кічигдөк прайзынаң артых үҕренген, соонаң улуҕ пілістіг хирург пол парҕан Макрейденең ол пасча: «Чонда тиктең не мындаҕ чоох чөрер чоҕыл: чахсы ат хулунда көринедір, чахсы кізі кічииндөк пілдіредір».

Матырларның чооҕына сөспектерні, сиспектерні алғым кирип, автор хакас чонның чуртасха көрізін, кізиденең сын саҕызын іле көзиче. Матырлар тузаланған хакастарның хыйҕа, үҕредігліг сөстерінде көп нимеденең чоохталча: кізиденең («Ирте турған кізі ікі үлүстіг полчаң тіпчелер», «Хуруҕ тіл – хоңалтых өдік ле осхас пол парба», «Чохсы кізі порт тынныҕ поладыр, чабал кізі – пик тынныҕ», «Пүк чахайаҕы көп поладыр, чон палазы көбөк поладыр», «Парчаң чол мееттіг, пастыҕ ир пөгінніг полчаң», «Ир кізінің істінде изерліг ат чызаан», «Тіленген кізі өзөкпесен, сураан кізі астыхпаан», «Икі таҕ ла тоҕаспинча, кізілер хаҕан даа тоҕас парадыр»), істеністенең («Майыхпин тоҕынчаң пір дее тоҕыс чоҕыл», «Чохсы азыранчатхан кізі чохсох тоҕынадыр», «А кізі чир-суун аймах-пасха істенізінең чазапча. Хайдаҕ ла тоҕыс ол сымдах итпезін – чир-суу чазалча», «Тиктең нимес чоохтидырлар, сынап хынчатхан тоҕыста кізі көгліг полча паза тоҕызы даа айныстыҕ парча тіп»), үҕредігденең («Пілістіг кізее хараазы даа чарых, чолдаң астыхпас поладыр»), чуртастаңар («Чуртас – ол күрезіг», «Чуртас чолы көні паза чылбыраң полбинча»), чир-суҕдаңар («Ханаттыҕ хустар даа, төресен чирін тастабин, анда ла уйа чазидыр»), көөленістенең («Отты пір тахпай чалбырат полбас, пір күн аразында кізі кізіні хындар полбас», «Пик көөленісті чыллар даа узур пола чоҕыл», «Көөленіс чох чуртас чоҕыл»), арғыстастаңар («Харбазыҕда полған на кізі арғыс кирексіпче», «Чаачы чаачыны хыйалда артызар чоҕыл», «Чохсы арғысты хомай харындастаң артых полча тидірлер»).

Повестьтің тілін уламох хоос паза өгіг идер, матырларның омазын толдыра көзідер үчүн аймах-пасха тиңнестіріглер паза метафоралар киректелчелер. Ораписнең Опаннаңар «ат хулаҕы осхас нанчылар» тіп чоохталча, Опаннаң Макрейденең – «чарылбас хуу хустар чіли», Опанның пабазы «ылачынни осхас харахтыҕ», «харачхай ханады осхас кірбі сағаллыҕ» хоосталча, Топас «аба чіли, аларта, пүүр чіли, пүлerte көрген осхасчых». Ідөк алғым тиңнестіріглер тоҕасчалар: «Ол хазыр чил осхас

хатыҕ тус Опаннаҕ Макрейниҕ аразында көйгөн ырыс одын, тас мүндүрнөң чили, чабыр парыбысхан», ан. п. Повестьтиҕ чарых, хоос омалыҕ синин метафоралар көдирчелер. «Син полбаан ползаң, өлүм харасхызында хала парарчыһпын», – пи́ди хараан имнеп алған үчүн Опан Макрейге алғызын читирче. Кизи́ниҕ чуртазында үгредигниҕ илбек тузазынаҕар идөк хоос оңдайнаҕ пазылча: «Пилис – ол сағыстың ханады. Пилис чох полза, сағыс ханады чох хус осхас поладыр. Ханады чох хус, тизең, сиден поэинчэ дее учух пола чоҕыл».

«Тіріг кизи́ өлбөчөң» улуҕ чоохта Н. Тиников хакастарныҕ пурунҕыдаҕ килген кибірлерни чахсы көзіт салған. Кипер тайызы, мынныҕ алнында аалчыларны удурлачаң оңдайча, аҕас айахха айран урып, Опанға читирген: « – Узах чорых чолда чобалғаның сала нанызар, чесенім, – теен ол, – айран күстіг ниме полчаң». Автор көзітче, хайди хакастарныҕ кибірі хоостыра Опанның ічезін прай аал-хончыһнаҕ чығаннар: «Кем ус – хомды иткен, кемнің күзі пар – чир хасхан, кемнің ниме пар – кибір хоостыра тойға салған. Кем инейлердең чітіг тілліг – сыхтап пирген, парчан кизілерни пузухтыра». Автор идөк паланы өскіреп кибірни көзіт салған: «Олаңай уйғу чох туста паланы пір дее чазырхадып иркелетпөчөң; палаа хайди ачынчатханын көзітпөчөң». Иди полбаза, пала чабал хылыхтыҕ пол парадыр тіп саналчаң, Опанның ічезі тічөң: «Андаҕ чазырхах пала өчес, арғаас, сағызынаҕдаа өгіг нимес кизи́ пол парадыр. Аны азахха кірібіскен тузындох, уйғузында ла алай час тузында иркелет хал турарға кирек». Опанның көйүзі кибір хоостыра чолға сыхчатхан кизи́ни алғыпча: «Чолың азых ползын, парған чиріңде оң пол турзын».

Н. Тиниковтың прай произведениелерінде чир-чайаан кизе чағын паза пілдістіг хоосталча. Суҕ солбырааны, аҕастар күүлеені, хусхаҕахтар тапсасханы – прай ол чир-чайаанның үннері. Кизи́, оларны тыңнап, ибірки чир-суҕны хайраллирға, позын, аныҕ чардығы чили, орта тудынарға кирек. Чир-чайаанны хоостап, автор төрсен чиріне өкерсінче, поҕдархапча, аҕаа позыныҕ хынызын көзітче. Пу пөгіннең пасха чир-чайаанның омазы авторға матырларныҕ істі-көңнін чарыдарға полысча. Көзидімге алза, чаадаҕ тіріг айланған нанчылар Опан паза Орапис тоҕас парып, азымахчы ыырчыны утып алған чоннаҕар сарнапчалар. Оларныҕ үннеріне ибірки чир-чайанның аңхустарныҕ табыстары хозылчалар: «алас хус түүрічсен саап ойнаан паза аймах сарынчы хусхаҕахтар көге килистіре тапсасхлааннар», аарлар «ыых көөнең улам на ыбылазып, хайыныс чөргеннер», ала саасхан «көг хоостыра сағырап турадыр», көрігес, «тыттың узы-пазына ойлап ала, сығыр чөрген», «парчан аҕастар, көгні хаап, хада көглескеннер». Піди чир-чайаанның үндесчеткенін көзидіп, Н. Тиников матырларныҕ хатыҕ чаада чиңсичи пол парған чонға моорсынғанынаҕар улуҕ

көдіріліснен пасча.

Поэт паза прозаик Николай Егорович Тиников аймах жанрлыг хоос произведениелер чайап салган, иди ол хакас литературазын тилідеріне көп хозым иткен. Аның «Тіріг кизи өлбечен» улуф чооғы, хайда пай хоос тілнен авторның чуртаста постың орнын табарынаңар, істеністенер, ырыстаңар, хыныстаңар сағыстары, матырларның омалары толдыра чарыдыл парғаннар, ибірки чир-чайаан чарых хоостал парған, хакас прозазының иң чахсы произведениелерінің санында саналча.